

Rusínová, Zdenka

Názvy vlastností ve staré češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1965, vol. 14, iss. A13, pp. [183]-186

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100341>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZDENKA RUSÍNOVÁ

NÁZVY VLASTNOSTÍ VE STARÉ ČEŠTINĚ

Názvy vlastností zaujímají mezi ostatními kategoriemi tvoření slov poněkud zvláštní postavení. Jak říká M. Dokulil,¹ „nestojíme tu totiž před úkolem jak pojmenovat určitou vlastnost, nýbrž jen jak tuto vlastnost abstrahovat od nositele (a tím od ostatních vlastností s ní jinak v tomto nositeli spojených), jak ji izolovat a hypostazovat (dát jí zdání samostatné, nezávislé existence)“. Výsledky této abstrakční činnosti myšlení se pak odrážejí mimo jiné i v prostředcích gramatických. Pojmenovací proces, který závisí na intenzivním procesu abstrakčním, je citlivou reakcí na stupeň vývoje myšlení i na výšku kulturní vyspělosti.

Je jasné, že lidské myšlení se vyvíjí, avšak určit přesně, od kdy je schopno abstrakce, zatím není možné. Proto ani při studiu slovní zásoby nelze tvrdit jednoznačně, že např. prvotní slovní zásoba byla pouze souhrnem konkrétních názvů, kdežto abstrakce se objevila v jazyce až později. Podle A. Mátl² je možno říci, že mnoho věcí získalo název podle svého charakteristického znaku. Nově utvořený název však nemusel znamenat jen pojmenování určité věci, mohl označovat i charakteristický znak sám. Současně však probíhal v pojmenovacím procesu i pochod do jisté míry opačný. Jméno, které od původu označovalo pojem abstraktní, dostalo po jisté době konkrétnější význam a označovalo už jen určitý děj, pak zůstalo v oblasti abstrakt, nebo mohlo označovat určitý předmět, pak se změnilo v substantivum konkrétní. Jestliže oba tyto pochody existovaly již v praslovanštině (jak píše Mátl), pak v oboru staré češtiny lze těžko rozhodovat, bez studia materiálu, zdali měly názvy, které považujeme z dnešního hlediska za abstrakta, opravdu abstraktní význam v té míře, ve které ho mají dnes. Ke zjištění množství abstrakt, pravidel, podle kterých se tvořila, systému, do kterého se zařazovala, je nezbytné znát, jakými prostředky se tvořila.

Při studiu staročeského materiálu jsem se zaměřila na názvy vlastností a i v této zúžené oblasti lze pozorovat, že abstraktní názvy byly ve staré češtině velmi časté. Při porovnání s novými jazykem zjistíme, že názvy vlastností představovaly oblast velice tvořivou. Svědčí o tom hlavně skutečnost, že se tvořily větším množstvím přípon než v současném jazyce. Při rozboru materiálu ze současného jazyka musíme odlišit množství jen dochovaných přípon, a tedy dnes už neproduktivních, od živých přípon, kterými se dodnes názvy vlastností tvoří. Pak vyplyne ze srovnání ještě jasněji, že dnešní souhrn prostředků pro tvoření názvů vlastností je sice jednodušší, ucelenější a přesnější, ale zároveň výrazově chudší.

Z hlediska významového zařazení patří názvy vlastností do typu onomaziologické kategorie transpoziční, abstrakční (M. Dokulil³). Určitý příznak substance se abstrahuje od všech jevů ostatních a zobecní se jako samostatně existující jev. Podle povahy tohoto jevu se rozlišují tři abstrakční onomaziologické kategorie: a) kategorie zpředmětnění vlastnosti, b) kategorie zpředmětnění děje, c) kategorie, ve které přechází určení základního příznaku ve vlastnost. Při rozboru staročeského materiálu názvů vlastností půjde tady hlavně o kategorii prvou, o několik názvů

pomezních a jen částečně o kategorii druhou⁴. Při třídění materiálu postupuji podle jednotlivých přípon.

Příponou *Ń* z původního *ъ* byly utvořeny názvy jako: roveň, (ne)rozpač (odhodlanost, rozpačitost), lút (náhlost, prudkost, krutost, starost), nestateč (slabost), lěň (lenost), ješut (marnost, sláva), bezděč (nedobrovolnost). Příponou *ъ* se tvořily např.: bliz (pův. blizъ, blízkost), chlad, neduh; slova nepřístup a nestud by patřila z dnešního hlediska do kategorie zpředmětnění děje, ale ve staré češtině měla význam nepřístupnost a nestydatost, což jest zpředmětnění vlastnosti. Do kategorie zpředmětnění děje patřilo slovo mimochod (označení způsobu chůze čtvernožců).

Přípona *-o*: horko, mokro, vlažno, teplo, zlo, málo, jasno, hluboko (hloubka), neprávo, vedro (z vedrъ = odj.). Jsou to substantivizovaná adjektiva.

Přípona *-a*: věhlasa (moudrost), mraka (tmavost, zamračeno), (ne)pokora, nerozpaka, neduha, vada, síla, pycha, mužna (mužnost), oprielišna (přílišnost), chlubna (domýšlivost, honosnost). (Nelze vždy bezpečně určit, kdy měla tato přípona funkci tvaroslovnou a kdy slovo tvornou.)

Jen ojedinělý je příklad na příponu *-ava*: rozličnava.

Nepříliš častá byla přípona *-ě*: (z původního *ie* — varianta) veselé, pohodlé, násilé, bezbydlé (vyhnanství, zlé bydlo), bezhrdlé (smrt připravená násilím) oba poslední názvy označují stav.

Častější byla přípona *-ie*: (ne)zdravie, potrebie (potřeba, nutnost) ščestie, vzkružie (okrouhlost, pak okrouhlé klenutí), přístie, (ne)milosrdie, bezednie.

Názvy složené z předložky *bez* a z významového slova mají význam stavu: bezpenězie, bezpokojie, bezchlebie, bezmilostie, bezprávie, bezvěrie (stav bez víry), bezvodie (nebytí vody, místo bez vody), bezčestie, bezživotie (smrt); významem i způsobem tvoření sem patří i slovo čtverocěstie. Příponou *-ie* bývaly tvořeny i názvy, které patří z dnešního hlediska do kategorie zpředmětnění děje. Ve staré češtině však měly též význam jako názvy vlastností a teprve vedle tohoto významu se někdy uplatňoval význam dějový: mozenie (moc, možnost), blaženie (blaženost), nedomněnie (nenadállost i nenadálá věc), nestyděnie (nestydlivost), nesmyšlenie (nerozumnost), neskonanie (nedokonalost), neshovenie (neshovívavost), neposkvrněnie (neposkvrněnost), mrzhovanie (ošlivost), marnotracenie (marnotratnost), blščenie (lesk).

Často se tvořily názvy vlastností příponou *-ě* (z pův. *-ja*) levně, níže, výše, déle (délka), dále (dálka), dražě (nádhra), blížě (blízkost), níže (nízkost), mále (malost), pile, nesnáze (nesnadnost), láce (lehkost, lehkovážnost), jutně (jitřní doba i jitřní pobožnost), hůšče (hustota). Řídkou variantou bylo splynutí dvou přípon *-ost* a *-ja*: horkošče, chytrošče, lubošče; rovněž zřídka se tvořily názvy vlastností příponou *-zn*: (ne)bázn, (ne)kázn, ojediněle i *-zna*: dvojezna (bigamia).

I když si předcházející přípony nevytvořila nově stará čeština, přesto slova s těmito příponami zůstávala živým modelem pro další tvoření slov.

Přípony *k-ové* byly už ve staré češtině charakteristické pro oblast deminutiv. Proto jen na okraji stojí několik názvů, které mají význam vlastnosti: blýščka (lesk), nelůbka (nelibost a nenávisť), obě slova mohou být i zpředmětněním děje, chládek. K názvům nositelů vlastností přešla přípona *-ina*. Názvy vlastností tvořené touto příponou nejsou příliš časté: hlubina, pust(ot)ina, hluch(ot)ina, tišina, mizina, křivolečina (křivolakost i křivolaká věc), chřipenina (dušnost).

Za nejproduktivnější přípony lze s určitostí považovat ty, které už ve staré češtině naznačovaly směr budoucího vývoje a kterými se už ve starší době tvořily názvy vlastností nejčastěji. Jsou to přípony *-stvo*, její varianta *-stvie*, která později zvítězila, a přípona *-ost*, která se stala dominující příponou.

Přípona -stvo: bezdušstvo (nesvědomitost, špatnost), bezpečenstvo (bezpečnost i ochrana), bezpečstvo (stav bez péče), zúfalstvo, opilstvo, věrnstvo, zabylstvo (urputnost, zášť), ustavičenstvo (stálost), předečstvo (přednost), lakomstvo, němstvo (němota), nebohajoenstvo, nesličenstvo (nešlechtnost), nerodstvo (zarputilost), nábožstvo (nábožnost), licoměrníčstvo (chlipstvo, lakota), hubenstvo (ubohost, bída), frejjeřstvo (záletnictví), bohatstvo, škaredstvo. Konkrétní děj často označovaly: smilstvo, šibalstvo, lotrstvo, bláznovstvo; stav označují názvy jako: panenstvo, děvojstvo (panenství i dospělost), člověčstvo, ženstvo, děvstvo; význam stavu, zaměstnání nebo hromadného názvu mohou mít slova jako: břičstvo, bednářstvo, mlýnstvo (mlynářství), kuchařstvo (kuchařské zaměstnání i umění), kmetstvo (kmetský úřad i stáří), kmotrovstvo, konieřstvo, krčmářstvo, chlapstvo (chlapský stav, poddanství), hudečstvo (hudectví, umění hudecké), jáhenstvo, zlodějstvo; současně s vlastností označují i hromadný název slova jako: přátelstvo, pohanstvo, kacieřstvo. Přípona -stvo měla později význam převážně hromadný.

Přípona -stvie: blahoslavenstvie, blížestvie, božstvie, bujenstvie, děvojstvie, diábelstvie, divočstvie, dobrotivenstvie, dospělstvie, falešstvie, hanebstvie, hubenstvie, jalovstvie, kepstvie (špatnost), ješutenstvie, lhostajenstvie, lenstvie (lenost), lakomstvie (žádostivost), ludařstvie (klamařství), marnotratstvie, mudrstvie, mužstvie (mužnost), naryšenstvie (naryšavělost), neplodstvie (neplodnost), nepodobenstvie (neslušnost), neporušenstvie (neporušenost), nerodstvie (zarputilost), nesprostenstvie (neupřímnost), nestydatenstvie (nestydatost), nesvobodenstvie, neškodlenstvie (nevinnost), nebezpečstvie, nedostatečenstvie (slabost), obžerstvie, poslušenstvie, rovenstvie, poročstvie (hanba), náboženstvie (nábožnost), nádvorstvie, ukruštenstvie, ohavenstvie, svorenstvie, tělesenstvie, bezdětinstvie (neplodnost), bedlivstvie.

Význam vlastnosti i konkrétního činu nebo konkrétního předmětu mohou mít slova jako: násilenstvie, bláznostvie, hlupstvie, hrdinstvie, hovadstvie, dědičstvie (i věci zděděné); význam vlastnosti a stavu nebo zaměstnání mají slova: mistrstvie, člověčstvie, juniošstvie, dietěčstvie, děvečstvie, děvstvie, běžstvie; abatyšstvie, kúzedlničstvie, kaplanstvie, kmetstvie (úřad), konšelstvie, farářstvie, čarodějenstvie.

Nejproduktivnější příponou jak ve staré, tak i v nové češtině je přípona -ost. Její převaha je patrná už ve staročeském materiálu: křehkost, křépkost, krotkost, kyprost (snažnost, píle), kyselost, lačnost, ladnost, lehost (lehkost), lenost, lepkost (lepivost, chytlavost), ležnost (lhavost), lhostajnost, jednost, (jednota, stejnost), kadeřavost, klasovnost (žertovnost), klopotnost (náhlost, prudkost), krásnost (jasnost, světlost, slícnost), krátkost, křehkost, jalovost, chorost (hubenost, chudost těla), chutost (příjemnost, lahoda), chlipnost (žádost tělesná, bujnost, lakota, smilnost), držlivost, drobnost (malost, malomyslnost), dóvtipnost, dóvěřilivost, dóstojnost (zásluha, důstojnost), dospělost (zkušenost), dolovatost (důlkovatost), dobrotivost, dlúhost, divočnost (divokost), děravost, dávnost, dárnost (štedrost), čstnost, črvenost, črstvost, črnost, čistost, čilost, častost, cělost (neporušenost, celost), bystrost, brzrost (rychlost, náhlost), bodlivost (pichlavost), bližnost (blížkost), blíkavost (chyba zraku), blekotnost (užvaněnost), bledost, běžnost (nestálost), bělost, luznost (vábnost, vnadnost), ľutnost (prudkost), ľudnost (lidnatost), libivost (od libový), hústost, hotovnost, holemost (z holemý — velký), hlúbost (hlubokost), hltavost, hladkost, hebkost (obratnost, hbitost), dvojnost (vrtkavost), nešvarnost, nesvědomost (nevědomost), nesmilnost, nesnesitelnost (netrpělivost), nesmělost, nerozšafnost (neprozřetelnost), nerovnost, nepochopnost (nevnímavost), nepohnulost, nepilnost (nedbalost), nepamětlivost, náruživost, náramnost, myslivost (náklonnost

k myšlení), mužnost, múdrost, mračnost (temnost), mokrost, mohutnost, mohúcnost (moc), modrost, mluvnost (výmluvnost), mlčelivost, miernost, malost, světlost, starost (stáří, čilost).

Řada jmen může mít konkrétnější význam určitého činu nebo předmětu: šlechtnost, mrzkost, nepěknost, nepodobnost (neslušnost), nepravedlnost, nepravost, neslušnost, bezumost (nerozum), divnost (div, zázrak), drzkost (drzost), laskavost, lehkost (potupa); nečistot, svátost, mělost (drobnost), drahost (drahota, drahá věc).

Jen ojediněle měla přípona -ost pouze význam konkrétní: jikrnatost (jikry), chlupatost (chlupy), hmotnost (hmota), dymnost (páry, kouř), mozolost (ztvrdlá kůže, mozol).

Příponou -ost byla tvořena i složená slova, která mohla mít vedle významu *vlastnosti* i význam *konkrétní činnosti* nebo *stavu*: dobroplodnost, dlúhomyslnost (shovívavost), dlúhověčnost (dlouhověkost), bezzákonnost (stav bez zákona), bezzvláštnost (bezvýjimečnost), dobrovolnost (dobrá, svobodná vůle).

Závěrem lze konstatovat, že názvy vlastností, jejichž tvoření do značné míry závisí na abstrakční činnosti myšlení, už ve staré češtině představovaly značně ucelený typ, bohatý na výrazové prostředky. Přesahy jednotlivých přípon z jiných významových oblastí byly řídké (přípona -ina, -ek a -ka). Tam, kde přípona označovala blízké významové odstíny (děj, stav, zaměstnání...), došlo většinou ke zpřesnění. Možnost nazvat konkrétní situaci názvem vlastnosti existuje v jazyce dále (Hloupost! Náhhera!), avšak k dalším přesunům ve směru konkretizace nedochází (jikrnatost × jikry).

Domnívám se, že značná významová i formální jednota, při bohatosti výrazových prostředků, jaká existovala v kategorii názvů vlastností, může být jedním z důkazů o vyspělosti staré češtiny.

POZNÁMKY

¹ M. Dokulil, *Tvoření slov v češtině 1, teorie odvozování slov*, ČSAV 1962, str. 45.

² A. Mátl, *Abstraktní význam u nejstarších vrstev slovanských substantiv (kmenů souhláskových)*, Studie a práce lingvistické 1, ČSAV 1954, str. 131 n.

³ M. Dokulil, tamtéž str. 43.

⁴ Materiál je excerpován z Gebauerova *Staročeského slovníku*. Jen pro doplnění jsou v práci doklady z legendy o sv. Kateřině, legendy o sv. Prokopu, Klaretova slovníku, *Životů sv. Otů*, Slovníku k českým spisům Husovým.